

Віктор Мойсієнко

Житомирський державний університет ім. І. Франка

КОГО НАЗИВАЛИ ЛЮДЬМИ РУСЬКИМИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ?¹ **(ДО ІСТОРІЇ ВЖИВАННЯ ЕТНО- ТА ЛІНГВОНІМЕНА РУСЬКИЙ В УКРАЇНІСТИЦІ, БІЛОРУСИСТИЦІ ТА РУСИСТИЦІ)**

Велике князівство Литовське (ВКЛ) – унікальне в своєму роді геополітичне утворення з дивовижним поєднанням і вживанням у рамках однієї держави культур, звичаїв, мов кількох десятків народів, причому генетично неспоріднених. За вдалим окресленням Н. Морозової та С. Темчина у ВКЛ цього періоду співіснували три світи: *Slavia Orthodoxa*, *Slavia Romana*, *Slavia Musulmana*². У різних місцевостях ВКЛ звучало живе слово: білоруське, українське, польське, російське; литовське, латиське; на їдиш, німецьке; вірменське; караїмське, татарське (кипчацьке). Не всі названі мови мали писемний вияв у князівстві. Наразі маємо документальні підтвердження, що жителі ВКЛ за різних обставин писали: по-руськи

¹ Статтю написано в рамках дослідницького проекту «Північноукраїнська історична діалектологія» за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

² Н. Морозова С. Темчин, *Об изучении церковнославянской письменности ВКЛ*, [в:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne* 2, red. S. Temčinas, Kraków 1997, с. 24.

(по-просту), по-польськи, по-чеськи, по-церковнослов'янськи, по-грецьки, по-латинськи, по-давніоеврейськи, по-арабськи. Ці мови мали різне соціальне навантаження, стан і статус. Найбільшого поширення набула *руська*, яка й стала офіційною при княжому дворі на тривалий час. Кульмінацією її поширення й розвитку можна вважати XVI ст., коли цією мовою було написано найважливіші урядові документи, зокрема Статути ВКЛ, а також перекладено з інших мов тексти Св. Письма. *Руська мова / язык* була мовою відповідно *людей руських*. Хто такі ці *руські люди*? Ким вони себе вважали? Як називали своїх сусідів? Як сусіди називали їх? Де закінчувалися для *русинів* після розпаду Русі „свої” і починалися „чужі”?

До кого, наприклад, звертався білорус Василь Тяпинський у своїй Передмові до перекладу Євангелія 1580³ р.: „Рад покажоу мою вѣроу, которую маю, а звлаща народоу своєму роускому...”⁴? Письма, мовлення та звичаїв якого народу не повинні забувати сини українського шляхтича Василя Загоровського, про що йдеться в його заповіті 1579 р.: „Также, абы писма свого руского и мовенья рускими словы и обычаеъ цнотливих и покорныхъ руских не забачали...”⁵? Для науковців, які досліджують суспільні відносини цього періоду у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, відповідь очевидна в одному: Тяпинський звертався до своїх одноплемінців білорусів або щонайменше до білорусів та українців – *русинів* чи *людей руських* – водночас; Загоровський мав на увазі письмо, мову й звичаї своїх одноплемінців українців або щонайменше українців та білорусів – *русинів* чи *людей руських* – водночас. Не було неоднозначності для сучасників цих творів. Не було її й пізніше, доки не втрутилася в процес етноідентифікації *русинів*, *руських* третя сила – росіяни та російська наука. Відтоді всі *руські* автоматично стали *руськими*. Звичайно, це термінологічний нонсенс, але ще дотепер багатьом ученим, особливо на Заході, доводиться серйозно

³ Серед науковців щодо часу друку цього твору на сьогодні однастайності немає. Білоруський дослідник І. Клімаў допускає, що „Євангеліє” могло бути видрукуване в період між 1551 – 1580 рр. 1580 рік можна вважати умовною датою виходу праці. Див.: І. Клімаў, *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*, Мінск 2012, с. 33.

⁴ *Предмова. Василей Тяпинскій зацной монархии словенской, а звлаща богобойным; ласка и покой от бога отца и пана нашего Исуса Христа*, [в:] *Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare* / herausgegeben von Heorhi Halenčanka. – 2005 Ferdinand Schöningh, Paderborn, с. 1 (факсиміле).

⁵ В. Загоровський, *Духовное Завѣщание*, [в:] *Українська література XIV–XVI ст.*, ред. Л. Чорна, Київ 1988, с. 171.

доказувати, що русин (білорус) Тяпинський у 1580 році та русин (українець) Загорівський у 1579 році так пишучи, очевидно, менше за все думали про росіян (москвинів), з якими в ці часи велися постійні війни. Світова ж історична й філологічна наука ще й зараз значною мірою послуговується „базовими” російськими поняттями й термінами, виробленими в XIX – XX ст. Наприклад, усім відома *Литовсько-Руська держава* стараннями росіян стала *Литовско-Русским государством*. Перекладаючи цю назву, європейці вже не бачили в ній місця білорусам і українцям, оскільки етноатрибутив *русский* однозначно ототожнюється лише з одним народом – росіянами. „Как самостоятельный процесс история Литовско-Русского государства поражает противоположностью своего направления и своих результатов по сравнению с историей другого русского государства – Московского”⁶. То скільки було *Русских государств*? Це міркування вченого XIX – поч. XX ст. акад. М. Любавського, виученого й вишколеного на імперських традиціях. Але мало змін у підходах до трактування термінів *Русь, руський* відбулося й після розпаду СРСР. В „Большом энциклопедическом словаре” (1997) стаття *Русь* подана так: „РУСЬ (Русская земля), назв. гос. образования вост. славян 9 в. на ср. Днепре, распространившееся на всю территорию Киевской Руси. В 12–13 вв. Р. – назв. др.-рус. земель и кн.-в. Возникают назв.: Белая Р., Малая Р., Черная Р., Червонная Р. и др. Термин «Р.» закрепляется за землями сев.-вост. терр. быв. Др.-рус. гос-ва и становится основой понятия «русские»”⁷. Чи мали взагалі до *Русі* й до *руських людей* на основі російських наукових досліджень стосунків українці й білоруси? Російський академік В. Іванов без будь-яких застережень щодо назви країни *Русское государство* констатує: „Граница между белорусскими и русскими говорами является размытой, что обычно объясняется борьбой между Великим Княжеством Литовским и Русским государством, при которой земли, лежащие между ними (как Смоленская) неоднократно переходила из рук в руки”⁸. Чому з цим *Русским государством* руські люди ВКЛ постійно вели війни? Найновіші наукові розвідки російських учених

⁶ М. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Санкт-Петербург 2004, с. 34–35.

⁷ *Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Санкт-Петербург 1997, с. 1042.

⁸ В. Иванов, *Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского*; <http://www.kogni.narod.ru/gediminas.htm> з покликанням на: Кузнецов Петр С. (ред.), *Русская диалектология*, Москва 1973.

подають найдавнішу історію Росії у такому ж дусі. Б. Флоря, пишучи про самосвідомість східних слов'ян у XII – XV ст., стосовно білорусів зауважує: „Этнонимом, обозначающим белорусов в отличие от их иноэтнических соседей, оставался старый традиционный – «русский»”⁹. Справді, таким етнонімом був *руський*, але ніяк не *русский*. Доктор історичних наук Л. Столярова в статті „Письменность Древней Руси” констатує: „Самыми ранними кодексами русского извода ученые считают Архангельское Евангелие 1092 г., Галицкое Евангелие 1144 г.” ... або „Наиболее древней дошедшей до нас пергаменной рукописью, написанной на Руси и имеющей точную дату создания, является Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. Этот кодекс, переписанный дьяконом Григорием для новгородского посадника Остромира-Иосифа, долгое время считался не только самой древней точно датированной русской, но и самой древней сохранившейся точно датированной славянской рукописью”¹⁰. Для російських учених Остромирове Євангеліє – пам'ятка російської писемності? Чи мають стосунок до пам'ятки, написаної в Києві, українці? На жаль, як справедливо зазначає С. Плохій, „...спроби відшукати в історії ВКЛ вестернізованих «русинів» у поєднанні з неспроможністю російськомовних науковців термінологічно відрізнити «русинів» ВКЛ від представників сучасної російської нації будуть і надалі ускладнювати дослідження політичної і культурної історії цього регіону”¹¹ (переклад з білоруської – В.М.). Від себе додамо, що ускладнюються в річущі такого наукового підходу й дослідження мовної історії.

Отже, хто на поструських землях (після розпаду Русі) був *русином* чи *людиною руською*? І кого загалом називали *русином* чи *людиною руською*?

Про окремішність етнічну й мовну можна говорити тоді, коли людина, носій мови, усвідомлює свою єдність з одноплемінцями, і як наслідок, що вони розмовляють окремою від інших мовою. Це з одного боку. З іншого ж – цей етнос мають виокремлювати й усвідомлювати його окремішність інші народи. Тобто, має бути автоідентифікація (самоідентифікація) й ало-

⁹ Б. Флоря, *Исторические судьбы России и историческое самосознание восточных славян в XII–XV вв. (К вопросу о зарождении восточно-славянских народностей)*, [в:] „Славяноведение”, № 2 / 1993, с. 43.

¹⁰ Л. Столярова, *Письменность Древней Руси*, [в:] *Российская корона: князья, цари, императоры*, Дайджест 2009, с. 40.

¹¹ С. Плахій, *Рускі Вавілон. Дамадэрныя ідэнтычнасці ў Расіі, Украіне і Беларусі*, Смаленск 2014, с. 82.

ідентифікація (чужа ідентифікація) певного етносу. Український мовознавець В. Німчук зауважує, що мовна свідомість моделює етнічну й навпаки – етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої¹². Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий само вік, як його етнічна самосвідомість. Життя племені, етносу, нації не буває безслідним. Кожен народ по собі залишає спадок: культурний, звичаєвий, мовний. Народ не може бути в історії непоміченим. Етноси, виділяючи іногородців, згадують про них, оцінюють їх, а їхні міжлюдські контакти залишають по собі мовні вияви – запозичення з мови до мови.

Звернутися до окресленої проблеми підштовхнули й інші запитання, які виникли в процесі наших діяхронійних студій над мовою поліщуків у різні хронологічні зрізи, відповіді на які й досі немає: 1) коли з *людини руської* виокремився *українець* та *білорус*? 2) як в інших навколосхіднослов'янських мовах представлені в найдавніші часи (від XI до XVII ст.) білорусизми, українізми, росіізми? 3) чому, виводячи витоки російської мови від Русі (древнерусский язык), ніхто не навів щонайменше до XVIII ст. прикладів російських (нецерковнослов'янських) запозичень в інших слов'янських мовах? Низка цих та й інших запитань щодо етномовної ідентифікації предків сучасних білорусів, українців та росіян у славістиці наразі залишаються дискусійними.

Свої міркування вибудовуємо на основі таких засад.

У певний час існувала феодальна держава-імперія Русь з центром у Києві, де жили *русини*, що підкорювали з часом на півночі та на сході інші племена й народи. В X–XII ст. в Русі жив не один, а кілька народів і з-поміж них – далеко не всі слов'янські. Для називання її жителів існував термін *русь* – збірна назва; *русин*, *русинка* – сингулярна¹³. Цей етнонім спочатку вживано у вузькому значенні й стосувався, мабуть, лише полян: „**Бѣ бо єдинѣ языкѣ словѣнскѣ: словѣнѣ, иже сѣдяху по Дѣнаю и моравѣ, и чеси, и ляховѣ, и поляне, иже нынѣ зовемая Рѹсь**”¹⁴. Полянська земля – це сучас-

¹² В. Німчук, *Аспекти дослідження етноглотогенезу українців*, [в:] *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст.*, Київ 1995, с. 74.

¹³ Очевидно, не було в обігу назви жителів Русі – *русич*. Трапляється лише в «Слові о полку Ігоревім». Назва цілком книжна стосовно послідовно народної – *русин*. Від етнономена *русич* не утворено форми жіночого роду – *русичка*?!

¹⁴ *Полное собрание русских летописей. Инатъевская летопись*, т. II, Москва 2001, с. 18.

на Київщина, Переяславщина, а від XII ст. – Чернігівщина. Тобто: 1) ‘Русь первісна, наддніпрянська – Київщина, Чернігівщина й Переяславщина’; 2) ‘уся Київська імперія з приєднаними до неї землями слов’янських і неслов’янських народів’. Після розпаду централізованої імперії Русь прямим її спадкоємцем стає Галицько-Волинське князівство/королівство, або Галицько-Волинська Русь, а на різних пізніше приєднаних теренах у результаті завоювань литовців та монголо-татар з’являються й інші Русі з претензіями на київську спадщину: Литовська Русь, Монгольська Русь.

Праслов’янська мовна спільнота перед розпадом – у IV–VI ст. – мала виразні діалектні ареали, із яких згодом постали окремі слов’янські мови. Для глотогенезу західно- й південнослов’янських мов ця концепція очевидна. Дещо інакше проходили етно- та глотогенні процеси у східних слов’ян. Факт існування різних східнослов’янських племен разом із неслов’янськими в одній державі (Русі) з київською князівською династією, з єдиною вірою греко-візантійського обряду, з єдиною літературною давньоруською мовою, базованою на говорі давнього Києва, з єдиною старослов’янською (церковнослов’янською) мовою культу сприяли виробленню чуття певної одності. Але жителі давньої Русі і їхня мова ніколи не були монолітом. У ній зберігалися як субетноси старі елементи племінного походження, консолідувалися нові протоетноси з протомовами¹⁵. Після ґрунтовних лінгвістичних досліджень Ю. Шевельова, А. Залізняка, Г. Півторака, Ф. Клімчука, С. Ніколаєва та ін. питання про давньоруську мовну єдність не стоїть. Після розпаду праслов’янської мови-основи щонайменше мовно виокремилися (принаймні, до занепаду зредукованих) новгородці та поліщуки. Про єдину висхідну для білорусів, українців та росіян ‘давньоруську народність’ у сучасному слов’янознавстві загалом не йдеться.

І. Потракування в спеціальній літературі етнономена *русин* та лінгвономена *руська мова / язык*. Значення та контексти.

Українська мова.

Іменник *русин* в пам’ятках української мови – це назва українця феодальної доби. Засвідчено в пізніших списках ‘Повісті временних літ’ (далі ПВЛ), ‘Руській правді’ (далі РП) ‘аще боудеть роусинь, любо гридїнь, любо купчина, любо абетникъ, любо мечникъ, аще изьгои боудеть, любо

¹⁵ В. Німчук, *Аспекти дослідження етноглогогенезу українців*, [в:] *Пам’ятки писемності східнослов’янськими мовами XI–XVIII ст.*, Київ 1995, с. 78.

словенинь”¹⁶, в оригіналах – від 1369 р. „ажє побѣгнєть русинѣ а любо руска или во львовѣ... выдати єго”¹⁷. Невідомим автором-патріотом у творі „Слово. на покро(в) єтя бѣа приснодвы мрїи” *русином* названо Андрія Юродивого: „Страшно и дивно єсть братия. видініє. стого оцѣ андрія роусина. што вродливимъ именов... бо хсѣа ради. и єго вчника стѣго єфифанія. грека”. Слово вміщене в Четвї 1489 року¹⁸. В українських перекладах ПВЛ, РП етнонім *русин* послідовно збережено. Немає потреби його перекладати. У словництві сучасної української мови *русин* ‘назва, похідна від Русь, на визначення людини, приналежної до Руси, руського народу...’¹⁹. У словниках радянської доби *русини* ‘стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України’²⁰.

Прикметник *руський* виявлено в українських пам’ятках від XI ст. (Ізборник Святослава 1076 р.) із значенням ‘який стосується Русі’: **Кончахъ книжкы си въ лѣтѣ: 5ѣпѣдѣ лѣто при єтославѣ князи роусьскы земли: аминъ**²¹. У текстах XIV – XVII ст. цей термін існував у низці фонетичних варіантів: *руський, рускии, роускии, роуский, русскии, руски, роуски, руськии, рускии, роускы, рускыи, русьскыи, рускій, руський, русський, рускій*. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксує етноатрибутив *руський* в 11-х різних фонетико-правописних варіантах та 61-й граматичній формі у чотирьох значеннях 1) ‘який стосується східнослов’янських земель, що входили до складу Королівства польського і Великого князівства Литовського’, 2) ‘давньоруський’, 3) ‘який стосується східнослов’янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського’, 4) у значенні іменника середнього роду²². В українських лексиконах пізнішої доби відбувається переосмислення значення цього слова. У словнику за редакцією Б. Грінченка: 1) ‘въ Галиції и Буковини: мало-

¹⁶ *Руська правда*, <http://litopys.org.ua/novglet/novg15.htm> (дата звернення 26.10.2015).

¹⁷ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, ред. Л. Гумецька, І. Керницький, т. II, Київ 1978, с. 308.

¹⁸ В. Німчук, *Українська Четвї 1489 року*, Житомир 2015, с. 32.

¹⁹ *Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні*, ред. В. Кубійович, т. VII, Львів 1998, с. 2644.

²⁰ *Словник української мови*, т. VIII, Київ 1977, с. 911.

²¹ *Изборник 1076 года*, изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов, Москва 1965, с. 701.

²² *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, с. 308–309.

руській, українській'; 2) 'великорусській'; 3) 'Великороссь'²³. У „Словнику української мови” (1971–1980) перше значення ‘те саме, що російський’, а друге й третє ‘прикм. до Русь’ та ‘зах. заст. український’ відповідно²⁴. В академічному виданні „Словник української мови” (2012 р.) подано два значення: 1) ‘який стосується Русі’; 2) заст. ‘український’²⁵. Подальші українські лексикографічні видання цей етноатрибутив з Росією, належністю до російського не пов’язують: *руський* 1) ‘прикм. до Русь’; 2) іст. ‘український’; 3) *Руське воєводство* ‘адміністративно-територіальна одиниця на Україні в 15–18 ст.’²⁶; *руський* – ‘український’²⁷.

Білоруська мова.

Русін – назва українцяў заходнеукраїнських зямель, яка мела найбільшає распаусюджанне у час їх знаходжання пад аустра-венгерським гнетам’²⁸.

Рускі: 1) ‘які має адносіны да Русі, Расіі’; 2) ‘які має адносіны да рускіх, належыць ім’²⁹.

Російська мова.

У російських історичних лексиконах етнономен *русин* засвідчено від XIII ст. із семантикою ‘руський’ у грамотах Новгород та Смоленська, де на той час жила *русь*, *русини*³⁰. Примітно й те, що ілюстрація цієї лексеми за XVI ст. в „Житии св. Стефана епископа Пермского...” має такий зміст: „подобаше вамъ мене послушати ... паче нежели оного русина, паче (ж) москвитина”³¹. Тобто, жителі Московії знали *русинів*, і знали *москвитинів*. Для укладачів словника такими само *руськими* є й літописні *Русцы* часів руського князя Володимира: „И приѣха Володимѣрь, ѣха во пѣспю ко сѣби Бѣи, и созва бояры володимѣрскыя... и мѣстичѣ русци и нѣмцѣ, и повелѣ передо всеми чести грамоту братну”³². У всіх російських виданнях ПВЛ

²³ *Словарь української мови Бориса Грінченка*, Репринтне видання, т. IV (Київ 1909), Київ 1997, с. 89.

²⁴ *Словник української мови*, с. 913.

²⁵ *Словник української мови*, ред. В. Жайворонок, Київ 2012, с. 1015.

²⁶ *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, ред. В. Бусел, Київ 2007, с. 1280

²⁷ *Новий тлумачний словник української мови*, т. III, укл. В. Яременко, О. Сліпущко, Київ 2003, с. 222.

²⁸ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, ред. К. Атраховіч, т. IV, Мінск 1977 – 1980, с. 728.

²⁹ *Ibidem*, с. 729.

³⁰ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, ред. Г. Богатова, т. XXII, Москва 1997, с. 259.

³¹ *Ibidem*.

³² *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, с. 260.

етнономен *русин* перекладається винятково – *русский*. Наприклад, у виданні за 1999 р. акад. Д. Лихачов за 1051 р. так переклав російською мовою фрагмент давньоукраїнського тексту: оригінал – „постави Ярославъ. Лариона митрополитомъ. русина.”; переклад – „Поставил Ярослав Иллариона митрополитомъ, русского родом”³³. Найдавніші приклади вживання етноатрибутива *руський* в російській мові взято з руських київських (Ізборник 1076, ПВЛ, РП) та руських новгородських (Новгородська кормча 1282) текстів. Щоправда, в „Словаре русского языка XI–XVII вв.” укладачі від гасла *руский* відсилають читача до *русский*, хоч до XVII ст. прикладів такого орфографічного запису із російських пам’яток не наведено. Пізніше, коли московські князі самі протитулювали себе царями всея Русі („Иван III – государь и самодержецъ всея Руси”), цей етноатрибутив починає закріплюватися і в текстах, створених на теренах Московії³⁴.

Виявлені в білоруських та українських пам’ятках ілюстрації дають розуміння тотожності щодо мов *руська* = українська, *руська* = білоруська, *руська* = білоруська = українська.

Тексти з білоруських та литовських земель.

Перекладена білорусом Франциском Скориною „Біблія руска...” (1519 р.), створена „к наученню людемъ посполитымъ руского языка”, „своему прироженому рускому языку к науце всего доброго”³⁵.

Обґрунтування Василя Тяпинського в передмові до свого двомовного Євангелія: „зъ євѣлїи ... сума закону божего, которая з словенского, абы имъ теж и их власнымъ ѣзыкомъ роускимъ, в друкоу вышла”³⁶.

Королівська уставна грамота віленським православним громадянам 1589 року постановляє: „Въ школъ теж братской дѣтей братьи уписноѣ и убогихъ сиротъ языка и писма Руского, Греческого, Латинського и Польского накладомъ брацкимъ дармо учити повинны...”. Відповідно до грамоти Віленському Троїцькому уніяньському монастиреві 1615 р. дозволено „...фундовать и въ тыхъ школахъ учити всихъ наукъ, водлугъ преможеня

³³ Д. Лихачев, *Повесть временных лет*, подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. Лихачева; под ред. В. Адриановой-Перетц, Санкт-Петербург 1999, с. 205.

³⁴ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, с. 260. Див. ще: Б. Флоря, *Исторические судьбы России...*, с. 49–50.

³⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VI, Київ 1995, с. 428.

³⁶ *Предмова. Василей Тяпинскій...*, с. 1 (факсиміле).

ихъ, языкомъ Кгрецкимъ, Латинскимъ, Словенскимъ, Польскимъ и Рускимъ...”³⁷.

У катехізисі, надрукованому у Вільні 1585 р. перекладач зазначає: „...з латинскогѡ языка на рускій языкъ ... преложено”³⁸.

У фрагменті з вільнюського зібрання XVII ст. читаємо: „**Чинъ осщѣния великаго мѣра ѡ єппѣа которое по грецкѣ называется МЕГАХР҄УСМА з греческагѡ єѡхологіона на роускій преложено**”³⁹.

Тексти з українських земель.

Волинський писар Крехівського Апостола 1560 р. словом *руський* означував, найімовірніше, своє волинське, українське „Сумненья або руским языком реку – совести своеи; Баламутнѣ рускіи”⁴⁰.

Житомирські урядовці читали присягу возного, яка записана була трьома мовами: „присягу... приимуючи читали и такъ се в собе рускимъ, польскимъ, немецкимъ языком маєт”⁴¹.

У статті 5-й (усього їх 24-и) гетьмана Петра Дорошенка зазначено: „Академію въ Кієвѣ чтобы строити волно, въ которой греческимъ, латинскимъ и рускимъ языкомъ Русь учить имѣють”⁴².

II. Протиставлення українцями й білорусами своєї *руської* мови (*прироженого языка*) чужій церковнослов'янській.

У пам'ятках цього періоду маємо багато прикладів виокремлення русинами *руської* мови як своєї, зрозумілої і протиставлення її церковнослов'янській, у тогочасній термінології *славенской* та *българской*: „коли ...богъ милосердный дастъ въ своемъ языку рускомъ [...] науку досконалую [...] науки латинського писма добре учить” (І. Потій). „Бо як же вѣдати мають, коли писма и книгъ светыхъ отецъ до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку Рускомъ не маємъ, а чужимъ вѣрити не хочемъ” (Вільна, 1595); „...а мы, православне, языкомъ руским Бога Богом называемо” (Вільна,

³⁷ І. Фаріон, *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 135–136.

³⁸ A. Fałowski, *Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku*, Kraków 2003, с. 111.

³⁹ Н. Морозова, С. Темчин, *Об изучении...*, с. 18.

⁴⁰ І. Огієнко, *Словник української літературної мови XVI віку з Крехівського Апостола*, т. II, Варшава 1930, с. 113.

⁴¹ *Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр.*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, Житомир 2004, с. 132.

⁴² І. Фаріон, *Суспільний статус...*, с. 135–136.

1600)⁴³. Напрочуд показовою така мовна опозиційність виявлена в післямові до Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), де зазначено, що ця пам'ятка „прекладана изъ языка блѣгарского на мовоу роускую. то для лепшо(г)[о] вырзоумлена людоу хр(с)тіанского посполитого”⁴⁴, а також у передмові перекладу Учительного Євангелія (1616 р.) Мелетієм Смотрицьким, де про *словенську* мову вже йдеться як про таку, що фактично блокує доступ до знань, відкритих через *руську* мову: „То(т) ко(ш)то(в)ныи а пє(в)ны(и) в Єв(г)ії Учите(л)но(и) Слове(н)ского ѡзыка скритостю закопаны(и) кле(и)но(т), тепє(р) за ласкою и помо(ч)ю Бжѣю Рѣского ѡзыка пона(т) є(м) Ѡкопаны(и), и до пє(р)шого пожи(т)кѣ и оужива(н)на прєвє(д)єны(и) и поданы(и)...”⁴⁵.

У писемних текстах маємо досить свідчень розуміння українцями й білорусами рідної мови як сутності та ототожнення її в багатьох випадках зі своєю *руською* мовою, що виражається в назвах *прирожоный, свой природжоный, свой влосный*.

Уперше натрапляємо на цей концепт у реформаторських виданнях Франциска Скорини 1517 року, „виложених на руский язык”, мета яких послужити своїй суспільності „к наученню людемъ посполитымъ руского языка”, „своему природженому рускому языку к науце всего доброго”⁴⁶. Стрижневим є поняття *прироженого* у петиції української шляхти київського соймика до польського короля Стефана Баторія 1570 року, де короля прощено „...абы листы сеймове, универсалы, констытуцѣи и каждая справа подле обетницы и привилію (sic!) его кролевское милости, при сконченіи унеи выданого не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и єзыком до земли киевское писаны и выдаваны были, кгдаж з млодости иншого писма оцтове наши учити нас не давали, одно своего природженого руского...”⁴⁷.

Надзвичайно важливі міркування щодо необхідності навчання *руських* дітей (у цьому конкретному випадку йдеться про білоруських) рідною мо-

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561, підгот. до вид. І. Чепіга, Київ 2001, арк. 392, 481 зв.

⁴⁵ Хв. Тітов, *Матеріяли до історії книжної справи на Україні в 16–18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 324.

⁴⁶ М. Грушевський, *Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці*, Київ – Львів 1912, с. 52.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 43.

вою та можливість читати й слухати цією ж мовою Святе Письмо висловив Василь Тяпинський. У передмові до Євангелія, переконуючи одноплеменців, що Слово Боже найкраще можна зрозуміти лише рідною мовою, наводить приклади перекладу Святого Письма іншими народами: „...над всех на свете хр҃іянских народов, в слове божѣмъ прозрѣвши сами одни толко того были доказали, же подлуг науки аплѣское своим влосным ҃зыком от давного часу слово боже выложили, имели и нам zostавили. В чом иные вси народы их прикладом ледве се аж за тых наших веков обачили и до того ... пришли, же слово боже з латинських и иных писмъ своим теж ҃зыком прироженным перекладати и читати почали”⁴⁸.

Вершину усвідомлення своєї мовної окремішності *руські люди* (білоруси й українці) виявили в урядовому документі: „Наскрізним є вживання цього лінгвономена в урядовій документації, зокрема у Статуті ВКЛ 1566 року: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маєть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не иньшы(м) языко(м) и словы...»”⁴⁹.

Отже, наведений матеріал однозначно демонструє розуміння предками українців та білорусів, тобто *людьми руськими*, щонайменше в XV – XVI ст. важливості й необхідності впровадження в освіту та богослужіння рідної мови: *языка прироженного, своего ҃зыка, власного ҃зыка*, який ототожнювався русинами з *руским языком*. Слушні міркування Ірини Фаріон варто доповнити, що термін-концепт *руська мова* стосується не лише предків українців, але й значною мірою білорусів: „Термін *руська мова (язык)*, і зокрема, етноатрибутив *руський* в історії української [та білоруської – *В.М.*] мов відіграє роль терміна-концепта, з допомогою якого простежуємо еволюцію етнічної свідомості предків українців [та білорусів – *В.М.*] та провідну роль у цьому *рідної мови*. На хвилі реформаційних рухів пізнього Середньовіччя і в контексті складних суспільно-політичних обставин відсутності власної держави *руська мова* стає креативною опозицією до церковнослов’янської (словенської) та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнічної самосвідомості *руських людей* (українців та білорусів – *В.М.*) зі своєю мовною картиною світу”⁵⁰.

⁴⁸ Предмова. Василей Тяпинский..., с. 5 (факсиміле).

⁴⁹ Статуту ВКЛ, т. III: Статут ВКЛ 1566 року, ра ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова, Одеса 2003, с. 35.

⁵⁰ І. Фаріон, Суспільний статус..., с. 200.

Нам невідомі свідчення тогочасних (XV–XVI ст.) мислителів, письменників, діячів церкви з-поміж росіян (москвинів), які б протиставляли лінгвономен *руський* = рідний – *словенський* = чужий. Навпаки російські мислителі *прирожоний* *язык* розуміли інакше: московський вигнанець Андрій Курбський не поділяв реформаторських поглядів перекладу священних книг народними мовами, наполягаючи натомість на *прирожденному языку словенскому*⁵¹. Щоправда, про побутування такого погляду свідчать суголосні міркування й серед українців (З. Копистенський): „Єст заправды и то межи иншими несполитаа южъ Вшѣ, Кн (ж) Мл(с) прирожоный свой славенскій Діалектѣ або азикъ любишь и выславѣшь, и силѣ его, розѣмѣючи, радѣ книги того Діалектѣ читаєшь и многи(х) до читаа и коханѣа са в нем побѣжати рачиш”⁵².

Зауважимо, що в Московському князівстві атрибутивом *руский* (*русс-кий*) при означенні літературної мови позначувано церковнослов'янську мову, себто *русский* і *словенский* – це термінологічні синоніми: „Слышах тебе по руски поюща... стих Богоматере” (пам'ятка XVII ст.)⁵³. Написаний у Києві 1626 року рукопис „Катехизису” Лаврентій Зизаній повів до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом. Після дискусії з теологічних питань книгу було перекладено зі староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 року надруковано в Москві⁵⁴.

Тоді як в українському та білоруському мовному просторі *руский* і *словенський* – це антоніми. Промовисто свідчить про це міркування Афанасія Филиповича, висловлене у його „Диариуші” (1646 р.). Автор відрізняє *славенскую* мову від *рускои* так само, як поляки – польську мову від латинської: „з'ты(х) причинѣ ѿ(д) едного гре(ц)кого Рѣ(с) **словенки(м)** и **рѣски(м)** а поляки **лати(н)ски(м)** и **по(л)ским языко(м)** ведлѣтъ народѣ и потребы литер(л)но кни(г) заживаючи двоякѣю якобы вѣрѣ чинили...”⁵⁵. Тут варто зауважити, що русини (українці та білоруси), вживаючи словосполучення *руське письмо*, мали на увазі зрозуміле кириличне. Тому кириличні тексти

⁵¹ М. Грушевський, *Культурно-національний рух...*, с. 81.

⁵² І. Фаріон, *Суспільний статус...*, с. 138–139.

⁵³ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, с. 260.

⁵⁴ В. Німчук, *Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенска» Л. Зизанія*, [в:] Лаврентій Зизаній, *Граматика словенська*, підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. Німчука, Київ 1980, с. 19.

⁵⁵ У. Анічєнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 232.

XV–XVII ст. з Києва, Луцька, Львова, Вільна, Полоцька не потребували додаткової ідентифікації, адже писані *письмом руським*. У річищі зазначеного наведемо цікавий факт із книги Пінського гродського суду 1662 р. Про мову документа, поданого в місцеву канцелярію, писар занотував: „подаць ... грамоту руским московским писмом”⁵⁶. Очевидно, йшлося не стільки про окрему графічну систему, скільки про іншу мову.

III. Сприйняття та називання росіян (москвинів) іноземцями та русинами (українцями й білорусами).

Термін *русин*, *людина руська* упродовж усієї історії українського народу від X до XVIII ст. (а на західноукраїнських землях до XXI ст.) був притаманний Україні та українцям. Білорусів він стосувався щонайменше до XVII ст. – за час їхнього спільного життя з українцями в Русі та ВКЛ. Росіян етнономен *русин* не стосувався взагалі й у Московській державі не вживався. Етноатрибутив *руський* від XVI ст., *русский* від XVII ст. поширюється й у Московії. Однак ще впродовж кількох століть (до XVIII щонайменше) для всіх навколишніх народів – українців, білорусів, поляків, татар, литовців, німців, волохів... вони залишалися *москвинами* чи *московитами*. До XVIII ст., а подекуди й пізніше російські землі послідовно протиставляли українським та білоруським: Русь (Україна й Білорусь) – Московія (Росія). О. Гваньїні у відомій „Хроніці Європейської Сарматії” послідовно виділяє Русь і Московію. У виданні у 1578 р. латинською мовою ця книга називалася „Sarmatiae Europaeae description, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et MoschoviaeTartariaeque partem complectitur” (Опис європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію, також Московію і частину Татарії)⁵⁷. У краківському виданні 1611 року книга мала таку назву: „Kronika Sarmacyey Europskiey, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkimi Państwami, Xięstwami, y Prowincyami swemi: tudzież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie,

⁵⁶ *Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*, т. XXXIV, Вильна 1909, с. 233.

⁵⁷ Ю. Мицик, *Вступ*, [в:] О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, переклад о. Ю. Мицика (за виданням Alexander Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europskiey*, Kraków 1611), Київ 2007, с. 9.

Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tátarów”⁵⁸. П. Халепський в описі подорожі до Москви через Україну 1654 р. Україну називає землею русів, країною козаків; Росію – країною московською, землею московитів: „...бо в країнах козацькій та московській існує звичай...”; „Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису...”; „Ми перетнули кордон землі козаків і прибули на берег глибокої ріки, названої Сеймом, яка вже є рубежем землі московитів”⁵⁹. М. Стрийковський виокремлюючи з-поміж інших народів *русь* і *москву*, відносить їх до слов’ян: „наши словенские вси продкове, рус, москва, поляки, литва, жмойдь”⁶⁰. Шарль Монтеск’є ще в 1748 р. у творі „Про дух законів” постійно вживає термін *Московія*⁶¹. Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) чужоземцями див. у книзі Є. Наконечного „Украдене ім’я: Чому русини стали українцями” – розділ „Збережені традиції”⁶².

Після присвоєння московськими царями собі титулу – *всієї Русі*, а особливо після „реформаторських діянь” Петра й Катерини, коли залишки української та білоруської державності було знищено, а їхню споконвічну назву *Русь – Росія* (гр. *Ρωσία*) – було забрано для назви Московії, вся історія (мова, література, культура) східних слов’ян „перевернулася” з ніг на голову. У XIX–XX ст. російські науковці доклали зусиль (і продовжують докласти) для утвердження тягlosti російської нації – російської історії – російської мови від Русі князя Володимира до сьогодення, про що вже йшлося вище.

На жаль, у студіях європейських науковців потрактування цього терміна багато в чому навіяне російським поглядом. Так, в академічному чеському виданні „Slovník jazyka staroslověnského” (Прага 1959) етноатрибутив *роусьскъ* потрактовано ‘ruský, русский, russisch, russicus’ і подано контексти, які жодним чином до Росії та російської мови не стосуються: „**обръте же тоу евангеліе и ѿалтирь роусьскими писмены**”⁶³.

⁵⁸ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії*, переклад о. Ю. Мицика (за виданням Alexander Gwagnin, *Kronika Sármasıey Europskiey*, Kraków 1611), Київ 2007, с. 34.

⁵⁹ П. Халепський, *Україна – земля козаків. Подорожній щоденник*, упор. М. Рябий, Київ 2009, с. 22, с. 25, с. 216.

⁶⁰ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 17, Мінск 1998, с. 66.

⁶¹ Ф. Тарновский, *Монтескье о России*, [в:] *Труды русских ученых за границей*, т. I, Берлин 1922, с. 181.

⁶² Є. Наконечний, *Украдене ім’я: Чому русини стали українцями*, Львів 2001.

⁶³ *Slovník jazyka staroslověnského*, т. III, Praha 1959, с. 653.

В українських і білоруських пам'ятках Московію та її жителів послідовно названо *Москва* та *москва*, *москвитин*, *московка*: „А бори(с) в то(т) ча(с) на мо(с)кве бы(л) в по(и)маньї” (1495)⁶⁴; „служебник паней Богущевои Роман Москвитин” (1561)⁶⁵; „Ся то разумѣт о всих иных аньтихрестех, яко и на москве хот не знаныи, але славьный”⁶⁶; то(т) же урядник [с] слугами ..., которые не идучи на послугу е(г) к(р) м(л) пнѣ нашо(г) млѣсти до Москвы ...”⁶⁷; „ѣдучи на слу(ж)бу жо(л)нѣ(р)скую, зостави(в) есми мо(с)ко(в)ку свою у пана Крыштофа Вина(р)ского”⁶⁸; „Пань Михайло поведиль, иж с тыхъ людей, которых на списку ему дал, трех чоловеков в него нетъ: ѿдинъ вмер, а другии втонулъ, а третии на Москве, а и ѿ иныхъ не вемъ...”⁶⁹; „онъ держить частьку имения... дядка нашего князя Юря Глинского, котории сидит поиманъ на Москве”⁷⁰. Етноатрибутив до назви держави *Москва*, *Московія* був відповідно – *московський*: „и нашего посла послали есмо посполъ зъ московскимъ послом”⁷¹; „kniazia wgo moskiewskiego”⁷²; „ktory do cara Moskiewskiego udał się w protectiā”⁷³. Для В. Тяпинського *русин* пов'язувався з *Руссю*: „зъ ихъ зпосредкою русинъ ихъ имъ своєї руси оуслуугуючи”⁷⁴, а коли йдеться про інші народи, де Слово Боже відоме слов'янською мовою, то виділяє автор і *москвинів*: „которое не ѿдно въ ихъ [в Руси – В.М.], але и по всѣхъ прѣвахъ сербскихъ, московскихъ, волоскихъ, булгарскихъ, харвацкихъ і иныхъ чтутъ”⁷⁵. *Москвитинами* названо російських військових під час нападу на Мстиславль у 1654 р. в записках до актової книги Мстиславльського гродського суду 1668 року: „Року те-

⁶⁴ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I, с. 614.

⁶⁵ *Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр.*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук, Луцьк 2013, с. 338.

⁶⁶ І. Огієнко, *Словник...*, с. 63.

⁶⁷ *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року*, підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко, Житомир 2002, с. 194.

⁶⁸ *Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр.*, підгот. до вид. В. Мойсієнко, Житомир 2004, с. 71.

⁶⁹ *Судебная книга витебского воеводы М. В. Клочко 1533 – 1540*, публ. подг. В. Воронин, А. Груша и др., Москва 2008, с. 76.

⁷⁰ *Судебная книга...*, с. 109.

⁷¹ *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.*, т. I, с. 614.

⁷² *Володимирська гродська книга 1587 р.*, зберігається в ЦДІАУК, фонд. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 432.

⁷³ *Овруцька замкова книга 1678*, зберігається в ЦДІАУК, фонд. 15, оп. 1, спр. 1, арк. 44 зв.

⁷⁴ *Предмова. Василей Тяпинській...*, с. 2 (факсиміле).

⁷⁵ *Ibidem*, с. 3.

пер идучого тисеча шестсот пятьдесят четвертого дня, кгда неприятель Москвитин подступовал под Мстислав...”⁷⁶. Навіть у перекладних білоруських та українських словниках початку ХХ століття етноатрибутив *русский* перекладено, як *московський*: блр. *русский* – ‘расійські, рускі, маскальські, маскоўскі, маскаль’⁷⁷; укр. *русский* – ‘московський, москвинський, московитський, маскальський, російський, кацапський’⁷⁸. Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) українцями й білорусами (русинами) див. у книзі Є. Наконечного „Украдене ім’я: Чому русини стали українцями”, розділ „Московитяни”⁷⁹.

Так само й у польських пам’ятках, причому термін *москва* вживався на позначення а) міста: „Niejaki Kurczynin [...] będąc Franciszkanem w Wilnie, uciekł z klasztoru do Moskwy; a że był aptekarz z professyi, założył na Moskwie stolicy bardzo kosztowną aptekę carowi”; б) держави: „Cesarz Karol Szósty, ścisłą mając z Moskwą aliansę, miał piękne wojsko i we Włoszech, i w Niemczech”; в) жителів цієї держави: „Anglikowie [...] iako Ludzie polityczni mają wszelkie Liquory dobre. Gdy tedy Moskwa w Poselstwie iadą to u nich nabiorą tych Trunkow”⁸⁰. Загарбану в XIV ст. Галичину поляки називали *Руським воеводством*. У словнику польської мови XVII і XVIII ст. („Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku”) *русський* протиставляється *московському*: „Oddał mi tedy owego konia Slicznego który był nie Moskiewski ale tych Ruskich koni czerwono gniady rosły”⁸¹. В академічному польському виданні „Wczesna Słowiańszczyzna” (2008) під гаслом *Ruś* подано такі шляхи пошуків відповідних статей: *Russia Alba* → *Białoruś*, *Ruś* → *Ukraina*, *Ruś Halicka* → *Halicz*⁸². І в сучасній польській мовознавчій термінології лінгвономен *руська мова* послідовно ототожнюється з українською та біло-

⁷⁶ Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов, т. XXXIV, Вильна 1909, с. 9.

⁷⁷ С. Некрашэвіч, М. Байкоў, *Расійска-беларускі слоўнік*, Смаленск 2014 (першае выданьне 1928 г.), с. 541.

⁷⁸ В. Дубровський, *Словник московсько-український*, Київ 2013 (перше видання 1911 р.), с. 360.

⁷⁹ Є. Наконечний, *Украдене ім’я...*

⁸⁰ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*; http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=MOSKWA#4622 (дата звернення 11.12.2015).

⁸¹ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*; http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402 (дата звернення 11.12.2015).

⁸² *Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, pod red. A. Wędzkiego, т. I, Warszawa 2008, с. 526.

руською мовами та їхніми діалектами: „W zakresie stosowanej terminologii – głównie przez polskich językoznawców – w odniesieniu do nadbużańskich gwar wschodniosłowiańskich istnieje określenie «gwary ruskie». Ma ono swoje historyczne konotacje z Rusią, oznacza bowiem ogólnie gwary ukraińskie i białoruskie. XVIII-XIX-wieczni etnografowie nazywają ludność posługującą się tymi gwarami Rusinami”⁸³.

Цікаво подані словникові статті *Rosya*, *Rosyanin* та *Moskal* у словнику Б. Лінде. До гасла *Rosya* після представленого потрактування з різних мов: *Ruska semla*, *Rutenska dêshela*, *Rufiansku zharsvu*, *Moshkovitsku zelarstvu*, *Россія* – польською подано такий коментар: „Moskwa, wielkie cesarstwo częścią w Azji, częścią w Europie”. Назви жителів послідовно перекладені польською як *Rosyanin* ‘Moskal’, *Rosyanka* ‘Moskiewka’⁸⁴. Водночас автор ототожнює Русь із Москвою лише на основі кількох чеських (boh.) та країнських (vind.) діалектів: *Rus* (boh. *Rusy*, vind. *Ruska semla*, *Rutenska dêshela*, *Rufiansku zharsvu*, *Moshkovitsku zelarstvu* = *Rosya* = *Moskwa*)⁸⁵.

V. Розмежування *руських людей* на українців та білорусів

Значно складніша проблема з розмежуванням *руських людей* на українців і білорусів. Нерідко в українських пам’ятках маємо виокремлення етнічного *Литва* – і як назви білорусів, і землі на північ від України. Вперше в українських пам’ятках термін *Литва* ‘назва князівства’ зустрічається під 1352 роком, етноатрибутив за етнічною приналежністю *литвин* – у 1392 р. „послали естъ к нам посла вашего литвина на има невоиста”⁸⁶. Щоправда, із контексту важко зрозуміти, чи йдеться про литвина-білоруса, чи литвина-литовця? Пізніше в пам’ятках протиставлення *литва* – *русь* стає більше послідовним: „якъ литва такъ и русь кожды водлугъ заслугъ и годности свое”⁸⁷. Судячи з того, які були у згадуваних пам’ятках у *литвинів* імена та прізвища, вочевидь під цим етнічним малися на увазі передовсім білоруси: „маршалковал межи послами наш литвин княз лукаш болко свирский”⁸⁸. Етнічний *білорус* – *бѣлорусецъ* вперше трапляється в пам’ятках від

⁸³ Feliks Czyżewski, *Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi w świetle wypowiedzi ludności południowego Podlasia*, [В:] *Gdzie było źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi*, Lublin–Wisznice 2015, с. 124.

⁸⁴ *Słownik języka polskiego*, М. S. B. Linde, wydanie drugie, Lwów 1859, т. V, с. 68.

⁸⁵ *Ibidem*, с. 165.

⁸⁶ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I, с. 549.

⁸⁷ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 17, с. 65.

⁸⁸ *Ibidem*, с. 66.

поч. XVII ст.: „москва и вси бѣлорусцы не принимаютъ тыхъ всѣхъ”⁸⁹. Йдучи за М. Стрийковським, треба думати, що етнонім *литва* стосувався саме білорусів: „наши словенские вси продкове, рус, москва, поляки, литва, жмойдь”⁹⁰, адже дослідник перераховує слов’янські народи. Італійський історик XVII ст. Майоліно Бізаччіолі у праці „Історія громадянських війн останнього часу” (1653) українські землі відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції називає *Руссю*, Російську державу – *Московією*, а Білорусь послідовно – *Литвою*⁹¹. С. Плохій на основі аналізу ранньомодерних литовських літописців висновує, що „летаписцы, якія працювали ў Смаленску і на тэрыторыі сучаснай Беларусі, уживалі термін «Русь» перш за ўсё ў дачыненні да сваёй уладнай тэрыторыі, не ўключаючы ў яго землі на поўдні, тады як паўднёвыя аўтары амаль цалкам засяроджваліся на гісторыі сваіх земель, не праявляючы асаблівай (а то і ніякай) цікавасці да паняцця Русі, сфармуляванага іх паўночнымі калегамі”⁹².

Виокремлення (литвинів-білорусів та русинів-українців) чи не найвиразніше було помічено нашими сусідами поляками після входження ВКЛ до складу нового геополітичного утворення – Речі Посполитої. Ян Замойський у листі до Якуба Гербурта розмірковує про об’єднання всіх русинів (українців) в одній країні (Zamojski do Jakóba Herburtu 15.11.1572 r.) Я. Замойський пропонує скликати з’їзд руських воєводств перед призначеними на 13 грудня 1572 р. сеймиками, „i o paniech Wołyńskich rozumiem, ze albo poiadą, albo posłow zacnych kilka ... poszlią” (с. 15) „A to dla tego, aby roznie o tem rządząc, the ziemie nie rozerwali się. A zda mi się, zebycszcie WM. P. deputaczi tak do Belzan iako do Wołyńców i do innych ziem Ruskich pisali, wzywaiącz ich na ten ziazd, przekladaiać to, isz pod taki czas i w takowych rzeczach tedy ze prodkow naszych te wszystkie wojewodztwa społem o sobie i o swych wolnoscziach, a nie osobno radzili”⁹³. Не йдеться тут про те, аби „спільно про себе і про свої вольності радилися” руські-белжани, руські-волиняни з руськими-полочанами, руськими-гродненцями, бо, вочевидь,

⁸⁹ *Ibidem*, вып. 1, с. 271.

⁹⁰ *Ibidem*, вып. 17, с. 66.

⁹¹ Д. Наливайко, *Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам’ятках)*, Київ 1992, с. 241.

⁹² С. Плахій, *Рускі Вавілон...*, с. 99.

⁹³ *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, т. I, Warszawa 1904, с. 14–16.

у свідомості сучасників вони були різними – *Руссю* і *Литвою*. Загалом значення унії 1569 року для націєтвірних процесів у середовищі білорусів та українців – непересічне. Розділивши *руських людей*, які жили в одній державі ВКЛ, – з одного боку, Люблінська унія сприяла відновленню чуття єдності русинів, предки яких жили у Галицько-Волинському королівстві, – з другого.

Нарешті небагато, але є поодинокі свідчення протиставлення лінгвономенів *руська* = українська – *литовська* = білоруська. Тут варто згадати відоме в науці тлумачення Памва Беринди в своєму словнику лексеми *півень*: „Пѣтель: чesки и руски. Когут. Волински пѣвень. Литовски петухъ”⁹⁴, де лінгвономени *литовська* і *руська* протиставляються. Тобто для творця словника П. Беринди *литовська* мова = білоруська мова. Зауважимо, що на Наддніпрянській Україні традиція називати старобілоруську мову *литовською* трималася ще і наприкінці XVII ст. В одній із справ Пирятинського міського суду за 1683 рік читаємо: „Васил, русявый, литовской мовы, чуприна лядская, писмо вмѣтъ”⁹⁵.

V. Переклад текстів з інших мов рідною мовою.

Якщо людина ставить за мету перекладати з мови на мову (практична мета), отже, вона усвідомлює її окремішність. Говорячи про писемно-літературну руську мову, спроби перекладати нею тексти з інших мов (церковнослов'янської: Четя 1489, ПЄ 1556–61; давньоєврейської: „Шестокрыл” Иммануеля бен Иакова Бонфиса, „Тайна тайних” – др. пол. XV ст.; чеської: „Сказаніє ѿ Сивиллѣ пророчице” – др. пол. XV ст.; латини: фрагмент Вислицького статуту Казимира Великого, „Повѣсть о трех королах волхвах” – др. пол. XV ст.; польської: „Розмова магістра Полікарпа зі смертю” – поч. XVI ст., у КА переклад з кальвіністської Брестської Біблії 1562 р.)⁹⁶ відомі лише в Україні та Білорусі. Нічого подібного невідомо в цей час у Московії. Лише в другій половині XVIII ст. з'являються в Росії церковнослов'янсько-російські словники⁹⁷, тоді як в Україні та Білорусі вони відомі від кін-

⁹⁴ Цит за: П. Владимиров, *Доктор Франциск Скорина*, Санкт-Петербург 1888, с. XII.

⁹⁵ *Пирятинські актові книги*, [в:] *Стороженки, фамильный архив*, т. VI, Киев 1908, с. 2.

⁹⁶ С. Темчинас, *О времени и условиях становления русской мовы в качестве литературного языка*, [в:] *Новае слова у беларусістыцы. Мавазнаўства. Матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусыстау*, Мінск 2013, с. 47–52.

⁹⁷ Б. Успенский, *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*, Москва 1983, с. 105.

ця XVI ст. Чому так сталося? Відповідь очевидна: для росіян (москвинів) не було потреби перекладати з церковнослов'янської мови, оскільки саме ця мова й була в Московії єдиною літературно-писемною. Українці від кінця XV ст. (Четья 1489), білоруси від початку XVI ст. (Біблія Скорини 1519) разом з іншими європейськими народами прийшли до усвідомлення перекладу Святого Письма зрозумілою своєю „простою” мовою. У росіян „своєю” стала старослов'янська.

VI. Запозичення зі східнослов'янських до інших мов.

Дуже складно розмежувати *руські* запозичення цього періоду в польській, чеській, румунській, литовській між українською та білоруською мовами. Але вони є, і польські, чеські, румунські мовознавці їх саме й по-трактують як *руські* (українські чи білоруські). У полоністиці русизми (українізми) польські мовознавці виявляють від XVI ст.⁹⁸

Що стосується росіізмів, то їх появу, наприклад, у польській мові відзначають дослідники переважно від XIX ст. „В основном русизмы – это принадлежность нового времени, они отмечаются в польском языке не ранее начала XIX в.”⁹⁹. Щодо росіізмів ранішої доби, то відзначено в польській мові XVII ст. лише кілька лексем, пов'язаних передовсім із рисами вдачі москвинів. Г. Риттер називає такі слова, які можна вважати безпосередніми запозиченнями з російської мови: *bladyniec* (‘pogardliwy epitet, którym określano Rosjan’), *wor* (‘łotr, złodziej’), *worowanie* (‘bezeczeństwo, przestępstwo’), *zmiennik* (‘zdrajca’), *zmienny* (‘zdradziecki’)¹⁰⁰.

До XVI ст. століття білоруська, російська та українська мови були сформовані як самодостатні системи з чітко визначеним набором визначальних рис, аби їх трактувати як окремі слов'янські. Це стосується головно тогочасних розмовних мов. У XVI ст. на українських та білоруських землях набула значного розвитку й розквіту писемно-літературна мова *руська*, яка вочевидь, причому свідомо, протиставлялася церковнослов'янській (про що йшлося вище) і залежно від регіону зближувалася з місцевою розмов-

⁹⁸ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI–XVII wieku*, Toruń 1949; T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa, Poznań, Toruń 1980; G. Rytter, *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII w.*, Łódź 1992.

⁹⁹ Т. Тихомирова, *Судьбы русизмов в польском языке*, [в:] *Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты*, Москва 2011, с. 104.

¹⁰⁰ G. Rytter, *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź 1992, с. 7.

ною стихією. Від другої половини XVI ст. російські мовознавці починають відлік становлення російської національної мови (усної та писемної)¹⁰¹. А відтак у мові писемних пам'яток трьох народів – українців, білорусів та росіян – щонайменше від XVI ст. мали б бути мовні свідчення контактування цих етносів. Адже маємо незаперечні факти в історії, що такі міжетнічні взаємини між ними були. Однак на мові це або не відобразилося взагалі, або спорадично виявлено односторонній вплив: українізми та білорусизми в російській мові¹⁰². Що стосується запозичень, наприклад, в українську з інших мов, починаючи від XVI ст., то вони очевидні: полонізми, богемізми, германізми, тюркізми, мадяризми, як, зрештою, відзначено й зворотні процеси: українізми в польській, чеській, угорській мовах. Запозичень в інших мовах до XVII ст. з російської (не церковнослов'янської) – немає.

Надзвичайно непросте питання про мовні українсько-білоруські взаємодії найдавнішої доби. І все ж вони є.

У XVI ст. в лексиці білоруського варіанта можна знайти лише окремі утворення, що не були відомі в Росії й обмежено вживалися в Україні. Ю. Шевельов окремі приклади з аканням в українській мові *багатий, гарячий*; цеканням, дзеканням – *бадьорий, буцім* пов'язує саме впливом білоруської мови¹⁰³. В. Русанівський допускає такі давні білорусизми в українській мові: *дѣцкиий, свирѣпа, свирон* (приміщення для зерна), *паренина* (неоране на зиму поле), допустовий сполучник *ач* 'хотя'¹⁰⁴. Очевидно, за

¹⁰¹ Б. Ларин, *Разговорный язык Московской Руси*, [в:] *История русского языка и общее языкознание. Избранные работы*, Москва 1977, с. 164.

¹⁰² В. Мойсієнко, *Українсько-російські мовні контакти в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.)*, [в:] *Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии*, Москва 2013, с. 241–243; С. Караванський, *Звідки пішла єсть московська мова? або шила в мішку не сховаси*, Львів 2012. Так само виокремлюють впливи білоруської мови на російську від часу найдавніших контактів і білоруські вчені: „Уздзеянне беларускай мовы на рускую было найбольш прыкметным у пачатковы перыяд станаўлення моў. ...Уздзеяннем беларускай мовы на рускую абумоўлены выпадкі выкарыстання беларускай лексики і сінтаксічных сродкаў у помніках рускага пісьменства канца 14 – пачатку 18 ст., больш позняга пранікнення беларускіх грамадска-палітычных тэрмінаў у рускую мову”. Російзми ж активно починають проникати до білоруської мови лише від XVIII–XIX ст. „Ужо цалкам сфарміраваная ў 18–19 ст. на нацыянальнай аснове, руская літаратурная мова рабіла моцны ўплыў на беларускую мову” див.: В. Нікалаева, *Руская мова*, [в:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 460.

¹⁰³ Ю. Шевельов, *Білорусизми*, [в:] *Енциклопедія українознавства*, т. I, с. 132.

¹⁰⁴ В. Русанівський, *Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов*, Київ 1985, с. 71.

білоруського посередництва засвоєні українською мовою литуанізми: *кiвиш, рикунья* (доглядальниця худоби в шляхетському маєтку), *клуня*.

Розуміння своєї окремішності видно з виділення й усвідомлення інших, не своєї, мов. Назви мов показово засвідчують культурну географію зв'язків українців та білорусів із світом: „зъ еврейскаго языка”, „влоский языкъ”, „языком полскимъ”, „лядского языка”, „еллинский, латинский языкъ”, „арапскимъ языкомъ”, „сврскимъ языкомъ”, „нѣмецкимъ языкомъ”, „языком ха(л)деискы(м)”, „татарским языкомъ”, „римським языкомъ”¹⁰⁵.

Від з'яви на історичній арені народів і країн з'являлися й їхні етноніми та їхні атрибутиви; разом з тим цими атрибутивами, як правило, називали й мову: *поляки – польський – польська мова; німці – німецький – німецька мова; татари – татарський – татарська мова; волохи – волоський – волоська мова; греки – грецький – грецька мова; русини – руський – руська мова*. Але такий ланцюг обривається на Московії: *Москва* (країна) – *москва, москвини, московити* (народ) – *московський* (етноатрибутив), але вкрай рідко маємо означення *московської мови*. Лише поодинокі в писемних пам'ятках трапляється словосполучення *московська мова*: „Ieden nasz Towarzysz umiał exprimere [wyrazić] mowę Moskiewską [...] Pyta niemasz tu Lachow”¹⁰⁶. Зрозуміло, що така мова в цей час (XIV–XVII ст.) поряд із польською, руською (українською й білоруською), чеською, латиною, грецькою ... була. Однак на культурно-освітньо-церковне життя тогочасної Східної Європи московська (російська) мова або не справляла жодного впливу, або цей вплив був мізерний.

VII. Руський = православний.

Послідовно номен *руський* використовували жителі усіх східнослов'янських теренів у контекстах, пов'язаних із православною вірою. Чи не вперше таке вживання зустрічаємо в Скорини – „Біблія руска...” (1519 р.)¹⁰⁷. Надалі таких контекстів стає більше: „От днѣа свѣто Василя руского свата”¹⁰⁸; „У Гаца [священника – В.М.] пограбили ... быблѣю рускую...”¹⁰⁹.

¹⁰⁵ І. Фаріон, *Суспільний статус...*, с. 137.

¹⁰⁶ *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*; http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402 (дата звернення 11.12.2015).

¹⁰⁷ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 1995, т. VI, с. 428.

¹⁰⁸ В. Поліщук, *Князі Масальські на Волині у XVI ст.*, Київ 2007, с. 70.

¹⁰⁹ *Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р...*, с. 60.

У пам'ятках російської писемності: „А живут в том погосте крещеные лопари руские веры 6 человек”¹¹⁰.

Висновки.

Етнономени *русини*, *русь* від часу перших фіксацій у писемних пам'ятках послідовно пов'язувалися передовсім із предками українців, які проживали в Русі → Галицько-Волинській Русі → частково Литовській Русі → Козацькій Русі-Україні → Україні, та білорусів, які проживали в Русі → Литовській Русі → Білорусі. *Руссю* також називали жителів Новгородської та Смоленської землі до часу їх загарбання московськими князями під опікою монголів. Етапи російської державності: Русь → Монгольська Русь → Московське царство / Московія → Росія. Від появи на геополітичній мапі Московської держави етнономени *русини* (*русь*) та *москвини* (*московити*) послідовно протиставляються як різні етноси.

Лінгвономен *руська мова* / *язик* пов'язувався спочатку з літературно-писемною мовою *людей руських* (українців та білорусів), а згодом також із мовою захоплених *руссю* північних та східних земель. Русини протиставляли свою „прирожону” *руську* мову церковнослов'янській. *Руська* мова, пройшовши свій золотий вік у часи ВКЛ XIV–XVI ст., виконувала функції офіційної в князівстві, але в умовах подальшого бездержав'я, без опертя на конкретні місцеві говірки, а відтак не маючи під собою живильного народного джерела, пристосовувалася спочатку до польської, потім до церковнослов'янської у її московському варіанті, аж доки не померла майже скрізь природною смертю. Народно-розмовний український та білоруський струмінь, пробившись крізь церковнослов'янський мовний бар'єр, так і не пробивсь остаточно крізь наддіалектність *руської книжної* мови в XVI–XVII ст. Однак *русько-*, *простомовні* традиції в Україні та Білорусі дали поштовх для народження національних мов на народній основі. Невдовзі церковнослов'янську та значною мірою штучну *руську* мови було зметено й розчищено дорогу для постання новоукраїнської та новобілоруської літературних мов. Народно-розмовний російський струмінь крізь церковнослов'янський фільтр не пробився взагалі. Москвини не протиставляли свою рідну мову церковнослов'янській. Російська літературно-писемна мова формувалася передовсім на основі церковнослов'янської із долученням місцевого слов'янського та фіно-угорського, а також українського

¹¹⁰ *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, с. 260.

й білоруського розмовного елемента. Тому літературна російська мова на народній основі (на відміну від української та білоруської) так і не постала; остаточного розриву між двома мовними стихіями не відбулося, відбулося швидше їх об'єднання, причому неспівмірне на користь церковнослов'янської.

Етноатрибутив *руський* (*руськыйи, руский, рускийи, роускийи, роуский, русскійи, руски, роуски, руськийи, рускийи, роускы, рускийи, руский, русский, рускі*) у писемних пам'ятках XIV – XVII ст., творених на українських та білоруських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої вживано у поєднанні з іменниками: *народ, мова, звичай, віра*. *Руський народ* = русини (українці й білоруси); *руська мова* (проста) = писемно-літературна мова русинів (українців та білорусів) із різним відсотком їх живого мовлення, що протиставлялася церковнослов'янській; *руські звичай* = українські та білоруські звичай; *руська віра* = православна віра, віра русинів (українців, білорусів) та москвинів (росіян). Ці ж таки терміни вживано й у Монгольській Русі, пізніше Московії, але із певними особливостями: *руський (русский) народ* = москвини (росіяни), але \neq русини; *руська мова* = місцева російська розмовна, але \neq російська писемно-літературна мова. Російська писемно-літературна мова = старослов'янська московського ізводу.

Руський – єдиний термін-етноатрибутив, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію (ендоетнономен) українцям, а від XIV ст. білорусам, попри всі політичні маніпуляції навколо нього у XVIII – XXI ст.

WHO WAS CALLED RUTHENIANS
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA?
(THE BACKGROUND OF USING THE ETHNONOMEN AND LINGUONOMEN
RUTHENIAN IN THE UKRAINIAN, BYELORUSSIAN AND RUSSIAN STUDIES)
Summary

The using of the ethnonomen Ruthenian, linguonomen the Ruthenian language and ethnoattribute ruthenian is analysed in the article based on the numerous examples from the written monumental books of the different periods of time. The complete lexical and practical difference in these nomens is ascertained denoting the ancestors of Byelorussians, Ukrainians and Russians, named in different periods by their contemporaries and by the scientists since 19th century till nowadays.

Віктор Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Житомирського державного університету імені Івана Франка. Коло наукових зацікавлень – історична діалектологія східнослов'янських мов, міжмовні контакти доби пізнього середньовіччя.